

Українські альтернативи в романі Ф. Булгаріна «Мазепа»

Андрій Шмалько

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 6. – Харків; Київ: Критика, 2004. – С. 39-50.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

УКРАЇНСЬКІ АЛЬТЕРНАТИВИ В РОМАНІ Ф. БУЛГАРИНА «МАЗЕПА»

Англійське прислів'я «час — справедлива людина», на жаль, не завжди слухне. Часом буває не досить цілого століття, щоб об'єктивно, без зайвих емоцій оцінити ту чи іншу помітну історичну постать та її спадщину. Доводиться пригадувати інший відомий вираз щодо пророка у своїй вітчизні. То ж, може іноземці будуть більш уважними до тих, кого вперто не бажають визнавати вдома?

Російське «суспільство» так і не знайшло в собі сили реабілітувати Фаддея Булгаріна. Не дуже сміливі спроби цього у зв'язку з 200-літтям письменника одразу ж відчули могутній опір як «патріотів», так і «демократів». У більш віддалені від нас часи справа взагалі доходила до гротеску. Невеличка науково-фантастична (!) оповідь, персонажем якої був «Відок Фіглярін», зустріла опір на рівні керівництва тоді ще не покійної КПРС. Таке враження, що з плином часу нелюбов до Фаддея Венедиктовича лише зростає.

Цей феномен, як виглядає, суто російський. У ньому відчуваються давні комплекси, відбиті в національному менталітеті не стільки нації, як такої, стільки в менталітеті того своєрідного прошарку, який сам собі вигадав назву «російська інтелігенція». Посмертна «війна» з Булгаріном — типовий засіб її існування та своєрідної «компенсації».

Ф. Булгарін ще за життя став однією з перш жертв так званого «ліберального терору». Людина, лояльна до влади, викликала несприйняття з боку тих, хто цю владу не любив, але вголос це сказати боявся. Ненавидіти Булгаріна було значно безпечніше, ніж вступати в конфлікт із самою владою. За життя письменника його (і влади) вороги ще не наважувалися діяти на повну силу — тим сильніше розпалилися пристрасті після його смерті, коли це стало взагалі безпечно. У боротьбі «образованщини» з державою Фаддей Венедиктович став знаковою фігурою. Як результат, Ф.В. Булгарін, друг О.С. Гриб'єдова, близький до багатьох декабристів, автор однієї з перших соціалістичних (!) утопій в російській літературі, несподівано для себе став «реакціонером».

До цього додавалися дві обставини. Заздрість — постійний супутник таланту. Успішна літературна та журналістська доля Ф. Булгаріна викликала зрозумілі почуття в його колег. Серед тих, кому успіх

Фаддея Венедиктовича не давав спокою, був і О.С. Пушкін. Тому в подальшому російська інтелігенція, для якої Пушкін став «нашим усим», охоче зробила з Ф. Булгаріна «головного ворога» поета. Дещо хворобливий культ О.С. Пушкіна посилював і посилює нелюбов до його опонента. До всього того Ф. Булгарін не був етнічним росіянином, що в Росії нікому не дарується. Але про це трохи згодом.

Між тим, Ф. Булгарин, один з «батьків» російського роману, найбільш популярний прозаїк та журналіст першої половини XIX ст., займає настільки помітне місце в історії російської культури, що взагалі не потребує «реабілітаційних» постанов та статей. Посмертне цькування Ф. Булгаріна ніяк не зменшує його внеску до літератури та журналістики й може викликати інтерес лише з точки зору вивчення згаданого вище загадкового російського менталітету.

Для українців Ф. Булгарін — фігура нейтральна. Його конфлікти з «прогресивними» (і не дуже) російськими суспільними діячами та літераторами цікаві нам лише суто з академічної точки зору. У той же час, зрозуміла увага до творів Ф. Булгаріна, присвячених історії, значна частина яких має безпосереднє відношення до історії України та українців. Вони цікаві для нас як своїм змістом, так і самі по собі — як відображення поглядів освіченої російської людини свого часу. Нижче буде зроблено спробу аналізу лише одного відносно невеликого сюжету — питання про альтернативи української історії початку XVIII ст. за відомим романом Ф. Булгаріна «Мазепа».

Роман «Мазепа» посідає особливе місце в російській «україніці» першої половини XIX століття. Насамперед, даний твір — найпопулярніший на цю тему. Навіть пушкінська «Полтава» зацікавила читачів значно менше, що було одним з чинників негативного ставлення О. Пушкіна до Ф. Булгаріна (іншим став успіх «Дмитра Самозванця» на тлі провалу «Бориса Годунова»). Ф. Булгарін вочевидь знайшов вірний шлях до своїх потенційних читачів; можна навіть припустити, що його погляди на українську (і, зрозуміло, російську) історію, відбиті в романі, були близькими до настроїв середнього російського читача. Тому ці погляди є ще більш цікавими для нас. Для тих же, хто звик до сатанинського «іміджу» Булгаріна-реакціонера, вони будуть доволі несподіваними, бо «Мазепа», як не дивно це на перший погляд — один з найбільш українофільських творів російської літератури того періоду.

Особливих доказів це не потребує, достатньо лише перечитати першу главу роману. Автор, наводячи загальну характеристику укра-

інців, називає їх «хоробрими», «відважними», із захопленням пише про запорозьких козаків, що цінують «незалежність вище за життя та всі його насолоди»¹. Трохи нижче подається така ж позитивна характеристика Богдана Хмельницького та його звершень². Більше того, з прочитаного виходить, що автор сприймає «малоросійський» народ як окремий від народу великоросійського, а Україну — не як частину Росії, а як особливу «країну»³. У цілому можна сказати, що Булгарін займає позиції поміркованого (а на тлі багатьох його сучасників — не такого вже й поміркованого) ліберала-українофіла.

Причини цього національного лібералізму на перший погляд є не дуже зрозумілими. Булгарін у роки створення «Мазепи» був свідомим російським державником, монархістом та імперцем. Його державно-російські погляди були настільки послідовними, що не робили винятку навіть для польського народу, з якого походив письменник. Він сприймав батьківщину «як предмет метафізичний, що існує лише в історії»⁴ й неодноразового відкрито виступав проти відновлення польської державності. Щоправда, російський патріотизм Булгаріна був усе ж таки дещо іншим, ніж патріотизм офіційний і навіть патріотизм поміркованого консерватора М. Карамзіна, «Історію» якого письменник критикував через її монархізм.

Однією з причин цього було те, що, незважаючи на подібні «патріотичні» (в імперському розумінні) погляди, Ф. Булгарін залишався поляком, який так і не адаптувався повністю в Російській імперії. Він напевно хотів цього, але його російські колеги свідомо не дозволяли «чужородцю» стати росіянином. «Суспільство» раз за разом нагадувало письменнику про його національність. «Не та біда, що ти поляк» — писав О. Пушкін, проте сталося так, що це було для Булгаріна якщо не бідою, то свідомо певної громадянської неповноцінності. Ф. Булгарін був не єдиним - така ж доля була в інших «російських поляків», досить згадати ставлення «істинно руських» до Й. Сенковського.

Отже, поляк, що фактично порвав зі своїм народом, але так і не став росіянином, не міг ставитися до національних проблем, у тому числі до історії «чужородців», із суто російської точки зору. Не випадково в його творах, насамперед у найбільш популярному романі Ф. Булгаріна «Іван Вижиґін», помітна симпатія до білорусів, казахів («киргизів») та, звичайно, українців⁵. Ці ліберальні погляди у той період ще не вступали у відкритий конфлікт з офіційною ідеологією. Російська імперія 20—30-х рр. XIX ст. ще не взяла на озброєння ідеологію російського націоналізму, дотримуючись поглядів на відносно

рівність усіх (природно, насамперед православних) підданих «Білого Царя». Етнічний російський патріотизм був більш характерним для опозиції, досить пригадати погляди таких різних людей, як декабрист Пестель, який планував справжню «русифікацію» держави та історик Карамзін, що виступав проти надмірної європеїзації країни. Погляди ж пересічного освіченого росіянина у той період були близьки до державних. До відомих подій, пов'язаних з кирило-мефодіївцями, симпатії до «малоросів» та «Малоросії» були навіть проявом «гарного смаку» в політиці, про що наочно свідчить успіх в офіційних колах «Історії» Д. Бантиша-Каменського. Подібні настрої стали особливо актуальними у зв'язку з посиленням російсько-польського антагонізму на початку 30-х рр. XIX ст. Інша справа, користуватися цими умовами можна було по-різному, і Ф. Булгарін був одним з небагатьох, хто скористався цим своєрідним «офіційним українофільством» повною мірою.

Отже, «Мазепа»... Сюжет, досить уже розроблений на той час, як у літературі, так і в історії. Для основного загалу авторів та читачів підхід до цієї теми був простим, іноді навіть занадто. Квінтесенцією цієї точки зору стала поема О. Пушкіна «Полтава», де було наведено досить ходувльну карикатуру на великого гетьмана. Інші твори були дещо більш об'єктивними (досить пригадати К. Рилєєва), але всіх їх об'єднувало те, що їхні автори відображали виключно російську точку зору. Роман Ф. Булгаріна став одним з небагатьох творів, написаних не українцями, в якому відчувається спроба подивитися на події з української точки зору.

Отже, поляк пише про Україну, точніше про конфлікт між Українською державою Мазепи та Росією, який став переломною та фатальною подією в українській історії. Проте саме ця обставина робить роман дуже цікавим.

Перш за все, треба зазначити, що Ф. Булгарін, який вперто дотримувався у своїх творах багатьох стереотипів класицизму, у «Мазепі» виразно виступає як романтик, що відбилосся як у художніх засобах, так і, головним чином, у теоретичній концепції роману. Читачі чекали на російського Дюма. Ф. Булгарін, залишаючи за собою весь арсенал класицизму, чесно спробував виправдати ці сподівання.

Дія роману «Мазепа» починається у кризові для України роки Північної війни. Насамперед звертає на себе увагу характеристика стану України в цей період. Ф. Булгарін оцінює його як критичний, більше того — майже катастрофічний. «Південна Росія... була при-

гноблена безперервними хвилюваннями та смугами... Гетьмани... збу-рювали народ, гублячи власну батьківщину»⁶. Автор вказує на дві причини цього. Перш за все, це несприятливі міжнародні обставини — втручання поляків, татар, турків та волоських господарів⁷. Серед зовнішніх ворогів особливе місце посідає Польща, яка шукає собі нового спільника для повернення втрачених українських земель — непереборного Карла XII, короля Швеції. Можна лише позаздрити національному такту на об'єктивності автора-поляка, який у цьому конфлікті в цілому на боці українців. Але Росія — єдиний можливий союзник України поводить себе нечесно: Петро I таємно готує ліквідацію української державності. Автор вказує, що причина цього не лише в особистості Петра. Вустами свого героя, Мазепа, Ф. Булгарін слушно вказує: «Якби я був на місці Петра, я б теж не був згодним ні за які вигоди мати у своїх володіннях військову напівреспубліку, яка значно більше може шкодити державі, аніж приносити їй користі»⁸. То ж конфлікт між Україною та Росією з точки зору автора роману був об'єктивним та історично закономірним. Проблема полягала в тому, що держава Петра I, майбутня Російська імперія, була, за Ф. Булгаріном, явищем суто прогресивним. То ж українська «вільність» вступала в конфлікт з «прогресом», що само по собі робило це протистояння трагічним і таким, що не може мати компромісного вирішення.

Але автор бачить ще одну причину тих небезпек, які загрожують Україні. Це — внутрішні конфлікти, як політичні, так і соціальні. Вони багатогранні: суперечності між гетьманом і старшиною, непорозуміння в колах самої старшини, конфлікт між гетьманом і рядовим козацтвом. Ця внутрішня боротьба дестабілізує та розвалює державу, роблячи неможливою політичну консолідацію. Навіть булгаринський Мазепа, який загалом переоцінює свої сили та можливості, все ж робить висновок: «Не вся Україна в моїй владі»⁹. Треба сказати, що з оцінкою зовнішнього та внутрішнього стану України на початку XVIII ст. можна в цілому згодитися й сьогодні, що свідчить про об'єктивність та обізнаність автора.

Можна зауважити, що події в Україні 1705-1709 рр. автор пояснює цілком раціоналістично, не вдаючись до «аргументів», уперше народжених ще в канцелярії Петра I й дуже поширених у подальші часи. Він не згадує про «шатость малороссов», які органічно нездатні зберігати «вірність». Ф. Булгарін, який дуже цікавився тим, що тепер ми називаємо ментальністю, ніколи не принижувався до таких «аргументів». Зрозуміло, він ніяк не ідеалізує українців, як, між іншим, не

ідеалізує ані росіян, ані поляків. У його творах зустрічаються нечисленні негативні персонажі з українськими прізвищами, але не частіше, ніж з російськими (і значно менше — ніж з польськими). Якщо доходить до загальної характеристики українців, то вона аж ніяк не прихильна (досить пригадати відомий пасаж з «Івана Вижигіна», де звертається увага на впертість українців, як на найбільш притаманну їм рису характеру). Ця точка зору на особливості ментальності може викликати сумнів, але ніяк не образу. Щодо українців XVIII ст., то Булгарін бачить їх єдиний суттєвий недолік у відсутності освіти в широких колах суспільства. Це — улюблена теза Булгаріна, яку можна зустріти чи не в кожному його творі. Більше того, з точки зору автора, освіта — головний важіль та ознака прогресу. Отож, низький рівень освіти та освіченості стримує, на його думку, прогрес в Україні.

Вихід з майже безнадійної ситуації, в якій опинилася Україна, шукають різні політичні сили. Сам автор бачить три можливі альтернативи для країни, три різні шляхи її подальшого існування. За давньою літературною традицією автор персоніфікує їх в постатях трьох героїв роману — самого гетьмана Мазепи, народного ватажка Семена Палія та полковника Павла Полуботка.

Перша з них — це альтернатива Семена Палія. Треба одразу зауважити, що Палій у Булгаріна (як і всі інші герої роману) — це літературний персонаж, який має небагато спільного з справжнім Семеном Гурком, полковником Фастівським. Палій Ф. Булгаріна, перш за все — своєрідне уособлення української козащини, точніше його найбільш радикального крила, «вольниці». Палій — не просто типовий козацький ватажок — він «ідеальний» козацький вождь, який прийшов на сторінки роману не з реальної історії, а з українського фольклору (недарма сам Палій співає в романі пісню зі збірки Максимовича, в якій можна знайти твори й про самого полковника Фастівського). Палій — козацький лицар, непереможний герой, улюбленець козаків і селян і, з іншого боку, головний біль «державника» Мазепи.

Палій — це уособлена козацька «вольниця». Тридцять років він воює разом зі своїми козаками на Правобережжі, тримаючи оборону проти поляків. «Вольниця» Палія має повну підтримку з боку українського населення та тішиться симпатією козацтва Гетьманщини. Навіть велемудрий Мазепа лише «скрегоче зубами» у безсилій лоті — його звичні хитрощі не спрацьовують, бо серед палівців не можна знайти зрадника! То ж, Палій — лицар і вождь лицарів.

Але лицарська «вольниця» Палія не має майбутнього. Перш за все — і ця думка кілька разів виникає в романі — перемогти поляків Палій не має можливості. Причина цього для автора зрозуміла — Польську державу може перемогти лише інша держава, а не окремі повстанські загони. «Державницькі» погляди автора в даному випадку не так далекі від історичної істини. Анархічна «вольниця» Палія неконструктивна, не має і не бачить конкретних перспектив у боротьбі. Навіть сам Палій не має надії на остаточну перемогу. Він мріє лише про те, щоб підтримати хитку рівновагу й боронити свою вільну територію якомога довше. Уся позитивна «програма» Палія зводиться до головного — мститися ворогам. Він це й робить — жорстоко та послідовно.

Цікаво, що Булгарін з розумінням ставиться до причин тієї жорстокості (хоч і не оспівує її, як це дещо пізніше зробить Т. Г. Шевченко в «Гайдамаках»), з якою Палій та паліївці ставляться до своїх ворогів — польських шляхтичів та їх посібників — євреїв. З точки зору Булгаріна — це закономірна, «симетрична» відповідь. Це добре ілюструється епізодом з паном Дульським, який готував каральний похід проти Палія, але сам потрапив у полон. Палій цікавиться в бранця, що той збирався зробити з ним, Палієм. Дульський — людина «гонорова» — чесно відповідає, що мав намір повісити ватажка повстанців на стіні. Логічна реакція Палія — Дульський має одержати те ж саме. Але що цікаво — лицар Палій все ж таки милує та відпускає на волю поляків на прохання свого вихованця Огневіка. В остаточному вигляді Палій все ж таки більш гуманний, ніж його вороги!

Але «вольниця» Палія таки приречена. Полковник Фастівський вдало воює з поляками, стримує Мазепу, але існує ще одна сила — Росія Петра I, який готує знищення козацтва в Україні. Цю перспективу яскраво й переконливо змалював Палієві Мазепа під час їхніх переговорів. Палій розуміє, що виходу немає. Він — захисник православ'я, не має моральної можливості воювати з православними росіянами. Єдиний вихід — еміграція до Туреччини, щоб служити султану за умови не воювати з християнами.

Це — «пророцтво після події». Ф. Булгарін — автор роману — вже знає про долю українського козацтва і «примушує» свого героя визнати безперспективність його політики. Символічна в романі доля Палія — Мазепа разом з поляками заманює героя в засідку, захоплює його в полон, а Петро I засилає бранця до Сибіру. Виходить, що проти козацької «вольниці» об'єдналися всі її вороги — польська та українська шляхта разом з російським самодержавством.

Варто нагадати, що Ф. Булгарін був сучасником знищення останньої Січі — Задунайської, козаки якої якраз і жили за «програмою», яку автор вкладає в уста Палія. Щоб зберегти свою «вольність» останні запорожці справді були змушені емігрувати та служити султану. Зрозуміло, ця подія мала вплинути на остаточну оцінку Ф. Булгаріним життєздатності української козаччини, як стану та як засобу життя. У межах Великої імперії середньовічні лицарі стали просто непотрібними та небезпечними

Іншу, і теж нереальну альтернативу уособлює, зрозуміло, сам гетьман Мазепа. Булгаринський Мазепа значно відрізняється як від «романтичного» західноєвропейського Мазепа Вольтера та Міцкевича, так і від дрібного «зрадника» з «Полтави» Пушкіна. Мазепа Ф. Булгаріна — державний діяч європейського масштабу, політик, який за своїми здібностями стоїть вище, ніж усі його вороги та співробітники. Він вдало маневрує між Орликом та Войнаровським, перемагає Палія, знищує Кочубея і провадить складну інтригу з поляками. Він — майже ідеальний державний діяч. Майже — бо не має головного, з точки зору Булгаріна — «добročинності», без чого його політика не лише аморальна, але й приречена на загибель.

Перед нами точка зору, дуже характерна як для літератури класицизму, так і для романтиків. Ніякі здібності самі по собі (а тим більше, ніякі хитрощі, інтриги та злочини) не гарантують успіху. Навпаки, Доля має покарати тих, хто нехтує «добročинністю». І Доля карає грішника — за усіма традиціями романтичної літератури.

Чого бажає Мазепа? Булгарін не повторює офіційної російської нісенітничі щодо планів віддати Україну полякам чи знищити православія. Автор показує, що Мазепа багато що обіцяє своїм потенційним союзникам, але всі ці обіцянки — лише тактичний засіб. Так, гетьман пропонує булаву одночасно Орлику й Войнаровському, але не збирається виконувати свою обіцянку, бо мріє про власну династію. Тож союз з Польщею та Швецією, рівно як і підданство Росії для Мазепа — лише засоби для досягнення своєї мети. А мета його полягає в утворенні незалежної української держави на чолі з династією, яку повинен започаткувати сам гетьман.

Цікаво, що існування української незалежної держави, як такої, не викликає у Ф. Булгаріна протесту. Але він вважає, що за конкретних умов початку XVIII ст. ця мета недосяжна внаслідок конкретних зовнішніх і внутрішньополітичних обставин, про які говорилося вище. Розуміє це й Мазепа, тому для досягнення мести він згодний на будь-

які засоби — інтригу, зраду, вбивство. Це — його відчайдушна спроба ввести в оману Долю і навіть Бога, змінити на свою користь історичний процес.

Але й ця спроба приречена. Мазепа може знищити Кочубея та Іскру, обманути Петра I, перехитрити Палія. Але він безсилий перед Долею та перед Богом. Тому в романі проти аморальної політики Мазепа постає не «прогресивний» Петро I, як у «Полтаві» Пушкіна. У повній відповідності до романтичного сприйняття історії, на перешкоді задуму Мазепа стають не зовнішні та внутрішні вороги, а його особисті «гріхи»: жінка, яку він збездичив і позашлюбний син, якого гетьман хотів знищити. Отож, альтернатива Мазепа приречена не тому, що Україна не може бути незалежною державою на чолі з гетьманом. Вона приречена внаслідок аморальних засобів, якими користується Мазепа, а якщо ширше — то внаслідок того, що носій цієї альтернативи не має морального права на успіх. А інші, більш моральні, засоби (можна продовжити — й більш моральні лідери) з точки зору автора на той час неможливі, бо Доля, втілена в конкретні історичні обставини, не дозволяє цього.

Таким чином, з точки зору Булгаріна обидві альтернативи — як Палія, так і Мазепа — хибні. Чи існує якась третя? Автор відповідає позитивно — ще один варіант політичної альтернативи для України уособлює полковник Павло Полуботок.

Знову необхідно підкреслити, що Полуботок — герой Булгаріна — має небагато спільного з своїм історичним прототипом. Він скоріше зійшов зі сторінок «Історії Русів» — або безпосередньо з ненаписаної думи Рилєєва. Перш за все, він щирий патріот, почуття якого не пов'язані з інтересами соціальними, як у Палія, чи особисто-егоїстичними, як у Мазепа. Він, так би мовити, український патріот *par excellence*. Полуботок чесно виконує свої обов'язки перед Мазепою-гетьманом, але вклоняється «булаві», а не особисто Мазепі, курс якого вважає помилковим і якого, в повній відповідності до романтичного стереотипу, піддає сміливій критиці просто у вічі.

За що ж булгаринський Полуботок не любить гетьмана? Перш за все — за напрямок його політики та за методи, якими ця політика здійснюється. Тут ми чуємо знайомі відгуки основної політичної тези російських «лібералів» від Рилєєва до Пушкіна — повагу до законів. Саме Закон — з великої літери — це те, за що змагається Полуботок. Він іде на відкритий конфлікт з гетьманом, який порушує давні козацькі порядки на свою користь. Саме Полуботок та його незчисленні

однодумці — основна перешкода для монархічних задумів Мазепи в Гетьманщині. Але протест Полуботка суто «конституційний». Він не бунтівник і не заколотник. І тому його сила — перш за все сила моральна. Він — політик з «чистими руками». Але це, як випливає з тексту роману — одночасно і слабкість. Завадити хитромудрому та підступному гетьману Полуботок не може. Реально на перешкоді Мазепи стають не декларації Полуботка, а дії менш «свідомих» Огневика та Марії.

Проте альтернатива Полуботка — захисника законів і традицій, має інший, більш важливий аспект. Вони важливі у контексті відносин України з Росією Петра I. Полуботок — а його вустами і сам автор — підкреслюють неможливість утворення в конкретних умовах XVIII ст. незалежної української держави. Полуботок — політичний реаліст (у цьому аспекті), але його реалізм далекий від капітулянтства перед могутністю новонародженої Імперії. Він веде боротьбу за збереження української автономії на основі знов-таки законів та угод, підтверджених попередниками Петра I та самим царем. Тут Полуботок відступати не згоден, це й є його альтернатива — захист законних прав автономної Української держави.

Але автор вже знає те, чого не може знати його герой: ця боротьба приречена й закінчиться загибеллю Полуботка у Петропавлівській фортеці. Таким чином, ця альтернатива, яка повністю збігається з поглядами самого Булгаріна, теж не має перспективи. Сам Полуботок у цьому не винен, як і не винна його політика. На його боці — закон, право та моральна сила, але на перешкоді стає дещо могутніше — сила матеріальна, яку втілює Петро I — і одночасно сама Історія.

Тут автор, як здається, впадає у деяку нерішучість. Петро I виникає на сторінках роману як фігура епізодична, і Булгарін спеціально зазначає це в передмові. Але там, де Петро I все таки з'являється, він діє повністю в дусі ще Ломоносовської традиції — це цар-реформатор, уособлення Прогресу, титан, який на своїх плечах несе весь неймовірний тягар європеїзації країни. Більше того — він той, хто відкриває вікно в Європу, щоб впустити вітер Просвітництва, за що так виступав сам Булгарін.

Таким чином, Петро I — це прогрес, це — майбутнє. Але у своєму поступі нова Росія повинна знищити давню українську автономію, що є порушенням тих самих прогресивних принципів, які й є основою сучасної європейської цивілізації! Цей конфлікт між метою і засобами сам Петро I вирішував, як відомо, на користь засобів, керуючись своїм відомим принципом: «нужда вища за добродетель».

Це протиріччя Ф. Булгарін «знімає», а точніше, віддає на розсуд читачеві. Хронологічні рамки роману дозволяють зробити це — полковник Полуботок ще не у в'язниці і ще має можливість твердо відстоювати такі близькі авторові ідеї. *Sapiens Sat!*

Три альтернативи, які обстоювали представники політичного «істеблішменту» України на початку XVIII ст., з точки зору автора «Мазепи», не мали перспективи. Причина цього однозначно випливає з тексту роману — долю України вирішує тепер зовнішня сила — Петро I та його Імперія. Ця сила об'єктивно прогресивна, але вимушена діяти зовсім не прогресивними методами. Протистояти їй неможливо нікому. Імперія переможе, знищить залишки давньої «вольності» — і тільки після цього почне велику роботу щодо «цивілізування» своїх підданих. Можна зауважити, що Ф. Булгарін так само ставився й до загибелі своєї Батьківщини — Польщі. Інша річ, наскільки він був у цьому відвертим перед своїми читачами.

«Мазепа» Булгаріна — не лише авантюрний роман у «дусі Дюма», але й своєрідний реквієм українській козацькій державі, козацькій «вольності», яка гине аж ніяк не з внутрішніх причин (незважаючи на всю складність становища України). Вони приречені, бо дуже скоро будуть знищені грубим насильством, за яким — парадокс історії — стоїть об'єктивна закономірність «прогресу». Саме цей фактор, а зовсім не авантюра Мазепи, стає головним чинником загибелі Української держави. Три непересічні політичні фігури — яскрава постать Палія, темна й загадкова — Мазепи і кришталево-чиста — Полуботка, стоять, немов бароккові статуї біля її домовини.

Водночас лібералізм і українофільство Булгаріна не треба й перебільшувати. Він неодноразово підкреслює — що було, то було. Петро I все ж таки зробив свою «прогресивну» справу, хоча, може, й не такими чистими засобами, як хотілося б автору. Тепер, у час написання «Мазепи», козацька «вольність», як і «вольність» давнього Новгороду і рідної автору Польщі — лише історія, яка повинна навчати, але ніяк не впливати на сучасність. Майбутнє «Малоросії» — і це всіляко підкреслює автор — тільки у складі Росії, яка під скіпетром Романових повинна йти прогресивним шляхом до остаточного «благоденствія». Засоби, необхідні для скорішого досягнення цієї мети (перш за все прогрес моралі та освіти), розглядаються Ф. Булгарініми в інших творах.

Таким чином, можна зробити висновок, що погляди Булгаріна на історію козацької України, у тому числі на ситуацію початку XVIII ст.,

не відрізняються від звичайних «ліберальних» поглядів 1820-х років. Це, перш за все, повага до Закону, Свободи та Прогресу. Ці погляди значно менш радикальні, ніж погляди того ж Рилєєва, який у «Войнаровському» все ж таки спробував зрозуміти мазепинський рух більш об'єктивно й неодноразового (теоретично, а потім практично) обстоював думку про захист ідеалів силою, у тому числі збройною. Звідси — фактичне виправдання Рилєєвим боротьби України проти «прогресивного» Петра I. У Ф. Булгаріна ми нічого подібного не знайдемо. Проте історика, як і звичайного читача, не може не дивувати досить послідовна відданість автора принципам початку 20-х років, які наприкінці десятиліття, у часи Миколи I, уже вважалися небезпечним політичним архаїзмом. Це говорить про досить помітну силу внутрішніх переконань Булгаріна, який не став ренегатом і продовжував захищати близькі йому ідеї. Інша річ, що це ніяк не збігається з «чорною легендою» про Фаддея Булгаріна, Відока російської літератури, реакціонера та ворога всього прогресивного. Але в цьому винен уже не автор, а його упереджені сучасники й нащадки. Теза антагоніста Булгаріна — Олександра Пушкіна: «Мы ленивы и непопулярны» — яскраво ілюструє ставлення суспільства до прижиттєвої та посмертної долі як автора «Мазепи», так і його творчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булгарин Ф. В. Сочинения. — М., 1990. — С. 370.
2. Там же. — С. 371.
3. Там же.
4. Письма Ф. Болгарина к Иоакиму Левелеву. — СПб, 1877. — С. 11.
5. Болгарин Ф. В. Сочинения. — М., 1990. — С. 38-43; 121-128; 343.
6. Там же. — С. 370.
7. Там же. — С. 371.
8. Там же. — С. 375-376.
9. Там же. — С. 376.